

ЭПИК ҚАҲРАМОН ВА УНИНГ ТАСВИРИ

Хамидова Муҳайёхон Обидовна

Филология фанлари номзоди, профессор в.б., Наманган давлат университети

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7441743>

Аннотация. Ўзбек насрчилиги равнақида Шукур Холмирзаевнинг ўрни каттадир. Сабаби, адиб ўз ижодида қаҳрамонларни кенг, эпик кўламда, бадиий жиҳатдан юксак маҳорат билан акс эттириб бера олган ижодкордир. У ўзининг барча асарларида инсон маънавияти билан алоқадор ижтимоий ва ахлоқий масалаларни бутунликда ифодалайди. Ушбу мақолада Шукур Холмирзаевнинг “Қил кўприк” романи мисолида фикр юритилган.

Калит сўзлар: бадиийлик, ёзувчи маҳорати, сўз санъатининг ўрни, романтик бўёқдорлик, тарихий ҳақиқат, бадиий-тасвирий восита, ёзувчининг характер яратилиш маҳорати, ошқора қатлам, яширин қатлам, шафқатсиз реалистик услуб.

ЭПИЧЕСКИЙ ГЕРОЙ И ЕГО ОБРАЗ

Аннотация. Большое место в развитии узбекской прозы занимает Шукур Холмирзаев. Причина в том, что писатель — это творец, умеющий изображать героев в своем произведении широко, эпически, с высоким художественным мастерством. Во всех своих произведениях он выражает социальные и нравственные вопросы, связанные с духовностью человека в целом. В данной статье на примере романа Шукура Холмирзаева «Кил коприк» рассматривается.

Ключевые слова: артистизм, писательское мастерство, роль искусства слова, романтическая живопись, историческая правда, художественно-образительный инструмент, писательское мастерство создания образа, открытый слой, скрытый слой, жестокий реалистический стиль.

THE EPIC HERO AND HIS IMAGE

Abstract. Shukur Kholmiraev has a great place in the development of Uzbek prose. The reason is that a writer is a creator who can portray heroes in his work on a wide, epic scale, with high artistic skill. In all his works, he expresses the social and moral issues related to human spirituality as a whole. This article discusses Shukur Kholmiraev's novel "Kil koprik" as an example.

Keywords: artistry, writer's skill, role of word art, romantic painting, historical truth, artistic-visual tool, writer's character creation skill, open layer, hidden layer, cruel realistic style.

Ҳар бир ёзувчининг дунёни ижодий ўзлаштириш жараёнида орттирган тажрибаси, оламни ўзига хос кўриш, идрок этиш, тушуниш ва тушунтириш йўли бўлади. Ёзувчининг маҳорати, услуби ва тасвирлаш санъати ҳақида фикр юритилганда ҳам, асосан, шу унсурлардан келиб чиқиб иш тутиш зарурати туғилади.

Ҳозирги ўзбек адабиётининг етакчи вакилларида бири - Шукур Холмирзаев ижоди шу нуқтаи назардан алоҳида диққатга лойиқ. Сабаби, адиб ўз ижодида миллий характерни кенг, эпик кўламда, бадиий жиҳатдан юксак маҳорат билан акс эттириб бера олган ижодкордир.

XX аср ўзбек адабиётини замон ўлчовида шартли равишда уч тарихий босқичга ажратадиган бўлсак, Шукур Холмирзаев унинг сўнгги босқичида сўз санъатимизни янги

савияга кўтаришга салмоқли ҳисса қўшган забардаст адибларимиздан бири эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Шукур Холмирзаев адабиёт майдонига кириб келганидан бошлаб ўндан ортик ҳикоялар тўплами, тўрт қисса, бешта роман, иккита драма, бир қатор эсселар ва публицистик мақолалар ёзди. Унинг ҳар бир асари, айниқса, ҳикоялари адабиётда бир тўлқин сифатида майдонга келди, десак янглишмаймиз. Бунинг сабаби эса асарларининг ўзига хослигида, табиий романтик бўёқдорлигида, тарихий ҳақиқатни ҳаёт ҳақиқатига мувофиқ сувратлантиришида, қолаверса, воқеликни рамзлар орқали қайта инкишоф қилинишидадир. Қаҳрамонлар хатти-ҳаракатининг самимияти ва тийнати, миллий, индивидуал хусусиятлар билан йўғрилганлиги ҳам асарларнинг муваффақиятини таъминлаган. У ўзининг барча асарларида инсон маънавияти билан алоқадор ижтимоий ва ахлоқий масалаларни бутунликда ифодалайди. Уни миллий кадриятлар ва она табиат билан боғлиқликда очиб беради. Энг муҳими, инсон табиатидаги эзгуликка зид хусусиятларнинг юзага келишининг туб замири тузумнинг ўзи, у жорий қилган муҳит, деган фикрни асарлари орқали илгари сурди. Ана шундай асарлари қаторига “Қил кўприк” романини қўшишимиз мумкин.

Шукур Холмирзаевнинг “Қил кўприк” (1978-1982) романи юртимизнинг мустақилликдан олдинги даври учун ўта мураккаб тарихий ҳодиса саналмиш истиқлолчилик ҳаракати мавзуини XX аср ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб бадиий тадқиқ этишга бағишланган асардир.

Шукур Холмирзаев мазкур романида ҳаёт воқеаларини, зиддиятларини ёритиб берган ва уларга ўз муносабатини билдирган. Кичик-кичик ҳаётий тасвир манзараларида катта-катта муаммоларни қўйган. Ҳаётдан танлаб олган ҳодиса ва воқеаларнинг энг нозик томонлари, характерли нуқталарни топиб, уларни икир-чикригача тасвирлайди ва бу орқали инсон ва жамият, инсонлар ўртасидаги муносабатни чуқур бадиий таҳлил қилади. Инсонни, қаҳрамонлар кечинмаларини, улар ўртасидаги зиддиятларни, маънавий кадриятларни бор бўйи билан тасвирлайди. Асарнинг бадиийлигини таъминлайдиган биринчи омил сифатида муаллиф ўзини қизиқтирган, ўзига яхши таниш бўлган материаллар ҳақида ёзади.

Ёзувчи асарни ёритишда жуда бой материаллар танлайдики, бу давр руҳини ишонарли қилиб кўрсатишга, воқеаларни аниқ ва ҳаққоний баён этишга имкон беради. Бироқ адабиётда фақат материал йиғиш билан бир асарни яратилавермайди. “Материал қанчалик бой бўлмасин, у сараланмаса, бадиий идрок этилмаса, шу материал заминидаги улкан ҳаётий ҳақиқатни ифодаловчи моҳият очилмаса, ёзувчининг муваффақият қозониши амри маҳол. Адиб бадиий тўқима ёрдамида ижодий фантазиясининг қуввати билан ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантиради”.[12, 315]. Шукур Холмирзаев асарда бунга эриша олган. Унинг асари материални лоқайд баён қилиб берувчи эмас, том маънодаги бадиий асар.

Адиб тасвир объекти қилиб олган воқеалар орқали давр руҳияти ҳақида ўзининг мустақил бадиий коцепциясини яратган.

Роман ўта мураккаб бўлган сиёсий муҳитда ёзиб тугалланган. Шундан келиб чиқиб, адиб ўз олдига мақсад қилиб қўйган бу ишни амалга ошириш учун мураккаб бадиий усулни танлашга мажбур бўлди. Бу усул қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, асл мақсадни яшириб, анъанавий романлардагидек асар сюжетини бош қахрамонлар Қурбон ва Ойпарчалар ўртасидаги ишқ-муҳаббат тасвирига бағишлагандек ташқи тасаввур уйғотади.

Иккинчидан, романда тасвирланадиган воқеа-ҳодисаларни икки қатламли қилиб жойлаштиради:

а) бош қахрамон Қурбоннинг ҳаёти тасвирланган ошқора қатлам;

б) ана шу бош қахрамоннинг фаолияти даврида кўзи билан кўрган, қулоғи билан эшитган воқеа-ҳодисаларни ичига олувчи яширин қатлам.

Биринчи қатламни адиб анъанавий романлардагидек, барча бадиий воситаларни тўла қўллаган ҳолда тасвирласа, иккинчи қатламга мутлақо аралашмайди. Бу ишни ўқувчининг ақл-фаросатига қўйиб беради—ўзбек китобхони зукко, топқир, диди нозик деб билади адиб, яъни муҳим ишорани дарҳол илғаб олиш қобилиятига эга.

Биринчи қатлам фикримизча, кўнгилдагидек яхши чиқмаган бўлса-да, иккинчи қатлам муаллифни моҳир, тасвирга яширин маъно жойлай олувчи носир даражасига кўтаради. Айнан мана шу иккинчи қатлам воситасида шу пайтгача барча қора бўёқларни бемалол кўтариб юрган эшон ва босмачи образларини - Эшони Судур ва Иброҳимбек кўрбоши мисолида китобхонлар меҳрини қозона оладиган даражадаги ижобий қахрамонларга айлантириб қўяди.

Учинчидан, ёзувчи мавзу ва даврнинг қалтислигини назарда тутиб, кўпгина нозик масалаларни бош қахрамон Қурбоннинг назари орқали ҳал этади. Асарда муаллифнинг мавқеи деярли кўзга ташланмайди ёки атай сир тутилади.

Тўртинчидан, анъанавий салбий типга киритиб келинган эшон ва босмачиларни Эшони Судур ва Иброҳимбек мисолида кўрсаца ҳам, уларнинг бирортасига салбий хатти-ҳаракат қилдирмайди. Натижада ҳар иккаласи қадамма-қадам ижобийлашиб бораверади.

Шундай қилиб, адиб анъанавий ижодий жараёнда учрамайдиган мана шу каби бадиий усуллардан унумли фойдаланиш орқали нозик мавзуда ёзилган асарни ундан ҳам қалтисроқ сиёсий тузум чиғириғидан омон-эсон ўтказиб олади, роман алоҳида китоб шаклида 1984 йилда босилиб чиқади.

Роман тезда илмий жамоатчиликнинг эътиборини ўзига жалб этади. Шу боис асар ҳақида кетма-кет мақолалар эълон қилинади.

Роман ҳақида дастлаб ўз фикрини эълон қилган олимлардан бири И.Ғафуров “Инқилоб ҳамиша ҳаракатда” (1984) номли мақоласида асарни анча синчиклаб таҳлил этади ва ижобий баҳолайди. Жумладан, асарнинг бош қахрамони Қурбон ҳақида шундай сатрларни битади: “Унинг Иброҳимбекка ҳам, Эшони Судурга ҳам, Анвар пошшога ҳам, бошқа галаларга ҳам фақат уларнинг кўнглига йўл топадиган ўз муомала йўсини бор. У Иброҳимбекнинг қайси биқинидан борса, унга кўпроқ ёқиши, ишончига киришини аллақандай теран ҳиссиёт билан англаб этади. Қурбон шунинг учун ҳам лашқари ислом раҳнамоларининг ичига мойдай сингиб, улар эътибори ва ишончига киради. Бу ғоятда мураккаб жараён кўз ўнгимизда ишонарли тарзда рўй беради. Ёзувчи Қурбоннинг ички рухий ҳаёти, шиддат билан ўзгараётган шароитга мос беҳад бой кечинмаларини интенсив чизиб боради. Мушкул шароитларда иккиланаётган, жумҳурият тақдири билан боғлиқ воқеалар, сўзлар, нозик хатти-ҳаракатларнинг мағзини чақаётган, энг тўғри - бирдан-бир тўғри йўлни кидираётган Қурбоннинг кечинмалари бизни ҳам ўз ғалаёнли стихияси ичига

тортиб кетади. Шунда ғоятда оғир ва чигал ҳаётий жараёнлар бадиий тасвирда кўзимизга табиий, ўзи худди шундай бўлиши керакдай туюлади” [14, 313-314].

Олимнинг бу фикрлари романнинг кейинги саҳифаларида бир неча бор ўз тасдиғини топишининг гувоҳи бўламиз.

Академик М.Қўшжонов ҳам романи жиддий таҳлилдан ўтказди: “Шукур Холмирзаев инқилоб тарихига мурожаат қиларкан, Садриддин Айний, Ойбек, Яшин сингари устозлари анъанасига риоя қилади: масъулиятни сезган ҳолда қўлига қалам олади. У Садриддин Айний ва Яшиндан кейин Бухородаги инқилобий ҳаракатни акс эттирмоқчи бўлди. Романда Шукур Холмирзаевнинг ўзига хослиги кўпроқ унинг ижод услубига боғлиқ. Гап шундаки, Садриддин Айний инқилобий ғояларни кўпроқ тарихий воқеалар мағзидан келтириб чиқаради. Шукур Холмирзаев эса инқилобий ҳаракат тасвирини тарихий воқеаларни ҳам ҳисобга олган ҳолда, асосан, тўқима образлар фаолиятдан, психологик кечинмалардан келтириб чиқаради. “Қил кўприк” асарининг асосий қаҳрамонлари Қурбон ва Ойпарча. Қурбон ўқимишли ёшлардан. Бухоро мадрасаларида таҳсил кўрган Эшони Судурга шогирд тушган. Эндиликда инқилобий ҳаракатга қўшилиб, янги ҳаёт учун курашмоқда. Ойпарча бойнинг қизи. У Қурбонга кўнгил қўйган. Ёзувчи бу икки ёшнинг муҳаббати тасвирига анча кенг ўрин ажратади. Бироқ романда бу асосий масала эмас. Энг муҳими, икки куч – инқилобчи ва аксилинқилобчилар орасидаги кураш ва бу жараёнда намоён бўлган икки томон вакилларининг кечинмалари” [13,368].

Олимнинг “Қил кўприк” романини Айний, Ойбек, Яшин каби буюк сўз санъаткорларининг асарлари билан бир қаторга қўйиб қиёслаши ва романнинг ўзига хос томонларини лўнда ва аниқ жумлаларда кўрсатиб бериши ҳам илмий таҳлил, ҳам асарга берилган юқори баҳо саналади.

Академик М.Қўшжонов ўз ишида миллий маънавиятга бағишланган саҳифаларга ҳам ўқувчининг эътиборини жалб этади:

“Муҳаббат изҳори акс эттирилган саҳифалар адабиётимизда кўп. Узоққа бормасдан Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романларини эслайлик. Бу асарлардаги муҳаббат изҳори кўпроқ сирли имо-ишоралар, кўз қарашлари, бир-бирларига кўрсатилган илиқ муносабатлар орқали зухур топади. Булар-ку моҳир адиблар, дейлик. Улардан ёшроқ адиблардан бири Шукур Холмирзаевнинг “Қил кўприк” романидаги бир эпизодни эслайлик. Асар қаҳрамонларидан бири Қурбонбой Ойпарча таклифига асосан учрашади. Бу ҳам биринчи учрашув. Ойпарчанинг Қурбонда кўнгил бор. Қурбон ҳам бепарво эмас. қоронғи кечада ийманишлару, узун-юлуқ сўзлар билан бир оз давом этган суҳбатдан кейин уй томон кетишяпти. Йўл текис эмас. Қурбон кетидан келаётган Ойпарчага “у ердан юринг, бу ердан юринг”, деб йўл кўрсатади. Қиз итоаткорлик билан Қурбон кўрсатган йўлдан юради. Мана, манзилга етгандан кейин Қурбон хаёлига келган ўйлар: “Ёнғоқ остига етгунча ҳолат яна ўзгарди: Қурбон қизнинг ўзи айтган жойидан юраётгани учун қувона бошлади. У ... қиз эса энди ичидан яширин завқланар, йигит ўзи учун қайғураётгани унга ёқар эди” [4, 500].

Икки ёшнинг бир-бирига бўлган муносабатидаги бундай шарқона назокат ҳақиқатан ҳам таҳсинга лойиқ.

Академик Б.Назаров Шукур Холмирзаев ижодига яна-да жиддийроқ, яна-да чуқурроқ, яна-да қамровлироқ муносабатда ёндашади. У адибга баҳо беришни устоз-шогирдлик муносабатидан бошлайди:

“Шукур Холмирзаев Абдулла Қаҳҳордан сўз тежаш, деталларга катта маънолар юклаш, қаҳрамон руҳиятида кечаётган зиддият, тўқнашувларни содда ва ҳаётий қилиб, ихчам тасвирлаш, диалоглардан жонли манзара яратиш сирларини ўрганди. Бироқ бу таъсирни фақат ташқи кўринишдан изламаслик керак. Бу таъсирни қаҳрамонлар руҳий дунёсини акс эттиришдаги бадий принциплар муштараклигидан изламоқ керак” [4, 508].

Шукур Холмирзаевнинг ижодий принципларини Абдулла Қаҳҳордек талабчан сўз санъаткорининг принциплари билан қиёслашни адибнинг бадий маҳоратига юксак баҳо бериш деб англамоқ лозим.

Қурбон назаримизда ортиқча бир куч сарфламай истиқлолчиларнинг ишончига кириб бораётгандай туюлади. Бунинг сирини ўйлай бошлаймиз. Ўша ишончга кириб боришнинг, ўз одами бўлиб кетишнинг оддий, лекин энг муҳим сирини Қурбоннинг ажиб тенгсиз самимиятида бўлса керак. Бу – ақлли, тадбиркор, ўзини ошкор қилмайдиган самимият. Иккинчидан, бир-биридан мураккаб воқеалар ва зиддиятли шахслар қуршовида турган йигитда аста-секин ички таҳлил қуввати пайдо бўлади. Унинг “ичидаги онг” бир зум ҳам фикрдан тўхтамайди. Ана шу таҳлиллар Қурбонни муваффақият қозонишга олиб келади. У жумҳуриятга сотқинлик қилган шахс - Усмонхўжа Пўлатхўжаев эканлигини аниқлашга ва ўз вақтида қизилларни огоҳлантиришга муваффақ бўлади.

Шу билан Қурбон образининг вазифаси тугамайди. Қурбоннинг иккинчи вазифаси ҳам бор. У адибнинг ижодий фаолиятига ҳам ёрдамлашади. Адиб учун кузатади, эшитади, хулосалар чиқаради, истиқлол ғояларини туғдиради. Шу йўл билан у муаллифни ҳукмрон мафкура побонлари ҳужумидан асраб қолади.

Тадқиқотчилар Шукур Холмирзаев асарларининг бадий савиясини юқори баҳолашади. Жумладан, филология фанлари доктори Ш.Дониёрова шундай фикрни илгари суради: “Шукур Холмирзаев ҳикоялари ўзига хос ифода усулларига, тасвир оҳанги, ритмикаси билан ҳам эътиборлидир. Ёзувчи фикрини қисқа ва лўнда ифодалашга одатланган. Унинг тенгдошларидан У.Назаровда “тушунтириш” услуги, Ў.Ҳошимовда “руҳий ҳолатни тасвирлаш” устуворлик қилади. Шукур Холмирзаев услубида ўринсиз пауза, воқеалар тавсифида кераксиз узилишлар йўқ. Бу ҳодиса рус адабиётида А.П.Чехов, ўзбек адабиётида Абдулла Қаҳҳор ижодида кузатилган эди” [1, 16].

Умуман олганда, Шукур Холмирзаевнинг ҳикояларида ҳам, бошқа йирик жанрларда яратилган асарларида ҳам турли-туман бадий-тасвирий воситалар ўз ўрнида ва жуда муваффақиятли қўлланилганининг гувоҳи бўламиз. Бу эса Шукур Холмирзаев асарларининг бадий жиҳатдан юксак бўлишини таъминловчи асосий омиллардан биридир.

Шукур Холмирзаев талабчан адиб. Шунинг учун ҳам у асардан асарга ўсиб бораркан, ўзининг бадий маҳоратини ошириш борасида тинмай изланди. “Бадий маҳорат тушунчаси анча кенг, мураккаб, салмоқли мазмунни қамраб олади, бироқ бу мазмун моҳиятини ёритишга энди киришиляпти. Бордию бу соҳадаги ишларимиз авж олиб, кенг миқёсда давом эттирилса, сўз санъатининг асл маъносини очишга, бадийлик кадр-қимматини янада оширишга эришардик, бу борадаги бракларга тўсқинлик қилардик. Таҳлилда ғоя билан образнинг уйғунлигини таъминлаш жуда қийин, лекин шарафли вазифа ва бу вазифани муваффақият билан адо этган мунаққид мақсадига етади, келажак заминини яратади”[9, 160].

Адабиётнинг бошқа соҳалардан тубдан фарқ қиладиган бир жиҳати борки, унда микдор ҳар доим ҳам сифатни белгилайвермайди. Чунки шундай ёзувчилар ҳам бўладики, улар ўнлаб романлар яратса-да адабиёт оламида ўзига хос эътиборли ўринни эгаллай олмайди. Аксинча, бир ёки бир неча роман ёзиб китобхонлар оммасининг севимли адибига айланган ёзувчилар ҳам кам эмас. “Қил кўприк”, “Сўнгги бекат”, “Йўловчи”, “Олабўжи” каби романлари билан китобхонлар қалбидан муҳим ўрин олган Шукур Холмирзаев шу гуруҳга мансубдир.

Шукур Холмирзаев ижодида, хусусан, романларида инсонни бадиий тасвирлаш тамойилларини кузатар эканмиз, адиб қаҳрамон маънавий қиёфасини энг олдин унинг портретида акс эттиришини кўрамиз. Ёзувчи ҳар бир қаҳрамон қиёфасида бирор ҳаётий ҳодиса ва воқеани, кишилардаги бирор фазилат ёки ноҳўя хатти-ҳаракатни кўрсатиш, уни тўлиғича очиб беришга ҳаракат қилади ва бунга эришади ҳам. Адибнинг романларидаги қаҳрамон портретини кузатиш орқали ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Шукур Холмирзаевнинг асарларида эпик қаҳрамон ва унинг портрети хусусида куйидаги хулосаларга келдик:

1. Ёзувчи ўз асарларида асосан тарихий шароитнинг бадиий талқинига жиддий эътибор беради. Чунки XX аср боши истиқлолчилик ҳаракати тарихини чуқур билмасдан туриб, миллий қаҳрамонлар образини акс эттириш мумкин эмас. Шунинг учун адиб тарихий, айниқса, мазкур мавзу асосида яратилган асарларни, ҳужжатларни батафсил ўрганган. Ҳаттоки, бу йилларни ўз кўзи билан кўрган, шоҳиди бўлган инсонлар билан учрашиб, суҳбатлашган. Бу эса тарихий ҳақиқатни реал тасвирланишига, ҳаёт ҳақиқатини янада ишонarli бўлишидан ташқари, умуман, асарлар бадииятига ҳам ўз ҳиссасини қўшган.

2. Албатта, ҳар бир инсон ўзи яшаётган муҳит билан боғлиқ ҳолда ҳаракатда бўлади. Шароит инсоннинг характери такомилида унинг шахс сифатида шаклланишига сабаб бўлади. Шукур Холмирзаев ижодида қаҳрамонлар ҳаётига, характери ривожига таъсир қилган, уларнинг ана шундай миллий қаҳрамон сифатида машҳур қилган бир қатор ишонarli эпизодлар мавжуд. Ёзувчи ана шу эпизодлардан уларнинг руҳиятини, фаолиятини акс эттиришда кенг фойдаланади.

3. Шукур Холмирзаев асарларининг қаҳрамонлари, айниқса, миллий қаҳрамонлар маънавий қиёфасининг ўзбекионалиги билан ажралиб туради.

4. Адиб миллий қаҳрамонларини кўп ҳолларда шафқатсиз реалистик услубдан келиб чиқиб тасвирлайди.

REFERENCES

1. Дониёрова Ш. Шукур Холмирзаев ҳикояларининг бадиий-услубий ўзига хослиги: Филол. Фанлари номзоди... дисс. автореф. - Тошкент, 2000. - Б.16.
2. Каримов Ҳ. Ҳозирги ўзбек насрида ҳаёт ҳақиқати ва инсон концепцияси (70-80-йиллар): Филол.фанлари д-ри... дисс.- Тошкент, 1994.-320 б.
3. Каримов Ҳ. Шукур Холмирзаев. Ижодий портрети.- Тошкент: Қатортол-Камолот, 1999.-80 б.
4. Каримов Н. ва бошқалар. XX аср ўзбек адабиёти тарихи.- Тошкент: Ўқитувчи, 199.- 544 б.
5. Тоғаев О. Идрок ва ижод: Адабий-танқидий мақолалар.- Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982.- 416 б.
6. Тоғаев О. Қахрамон ижтимоий ҳодиса: Адабий-танқидий мақолалар.- Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.- 190 б.
7. Холмирзаев Ш. Қил кўприк: Роман.- Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984.-384 б.
8. Худойберганов Н. Сўз курашга чорлайди.- Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978.- 154 б.
9. Худойберганов Н. Ўз дунёси, ўз қиёфаси: Адабий ўйлар.- Тошкент: Ёш гвардия. 1986.- 208 б.
10. Шарафиддинов О. Биринчи мўъжиза. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.- 464 б.
11. Шарафиддинов О. Адабиёт-ҳаёт дарслиги. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1982.-96 б.
12. Шарафутдинов О. Ҳақиқатга садоқат.- Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988.- Б. 315.
13. Қўшжонов М. Ўзбек романчилигининг ривожланиш босқичлари ва жанрлар // Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 1-жилд. - Т.: Фан, 1991.- Б. 368.
14. Ғафуров И. Ўттиз йил изҳори. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1987.- Б. 313-314.